

Ян Страдомски

Ягелонски университет

Коментарите към библейските четива от Теофилакт Охридски в ръкописните сбирки в Полша

Нещо любопитно има в това, че през вековете, в които името България е било като че ли едно географско название за част от Османската империя, паметта за блестящата писмена култура на средновековната българска държава е била прославяна от творбата на един грък, ръководил Охридската архиепископия по време на византийското владичество. Коментарите към новозаветните текстове от Теофилакт „архиепископ български” (след 1084 – след 1107) са били добре известни в южно- и източнославянска ръкописна среда, а дори и в латинския свят¹. Независимо

¹ Библейските коментари от Теофилакт Охридски са били известни на Еразъм Ротердамски, който ги цитира, мислейки, че представляват съкратени тълкувания на Йоан Златоуст. Вече от третата четвърт на XV в. в Западна Европа (Рим, Париж, Антверпен) са правени преводи на неговите произведения от гръцки на латински

This work was supported by the Polish Ministry of Science and Higher Education.

Competing interests: no competing interests have been declared.

Publisher: Institute of Slavic Studies, PAS.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2016.

от това, дали са били преписвани с името на автора или без него, те се разпространяват или като обемисти кодекси – Тълковното евангелие и Тълковния апостол – или поне в многобройни преписи на отделните предисловия към тетраевангелията. Като част от православнославянската литературна система Тълковното евангелие и Тълковният апостол са предмет на научни изследвания от дълго време (вж. Воскресенский, 1879, с. 99–104, 1892–1908, 1896; Алексеев, 1999, *passim*). Днес се приема, че в ръкописната традиция са съществували главно два превода на Тълковното евангелие (ТЕ): първичен, древен превод (ТЕ1) – направен към края на XI или в началото на XII в., вероятно в руските земи, но с използване на южнославянските извори на оригиналния библейски текст (Алексеев, 1999, с. 38, 97, 178–180; Пичхадзе, 2008, с. 18–35; Пентковская, Индыченко, & Федорова, 2011, с. 30–32), и втори превод (ТЕ2) – осъществен най-вероятно през XIV в. в България (Пентковская, 2011, с. 381–397, 2013, с. 229–245). Независимо от тези изводи, въпросът за точното място и време на първоначалния превод на Тълковното евангелие все още не е окончателно решен. Задълбочените изследвания върху творбата трябва да бъдат продължени, естествено въз основа на възможно най-обширен изворов материал. Ето защо заслужава да се спомене и един ръкопис със сигнатура 12431 III, пазен в Националната библиотека във Варшава. Кодексът е от първата четвърт на XVI в. и принадлежи към част от бившата сбирка на Гръко-католическия капитул в Пшемисъл. По тази причина в повечето от инвентарите и каталозите той е отбелязван със старата си сигнатура Акс. 2738². Ръкописът е единственият в днешните кирилски сбирки в Полша екземпляр на Тълковното евангелие от Теофилакт Охридски. Въпреки това, досега той не е бил предмет нито на по-подробни

език, въпреки че са приписвани на Атанасий Велики. Първото латинско издание на евангелските коментари с името Теофилакт “епископ български” излиза в Базел през 1524 г. По-късно се появяват препечатки и нови преводи, с които името на автора става все по-известно. В Ягелонската библиотека в Краков, в много ценната сбирка от ръкописи и старопечатни книги от манастира на монасите камедули (камалдули) в Биелани (околностите на Краков), се намира един екземпляр на латинското издание на коментарите към Апостола (*Theophylacti Bulgariae Archiepiscopi Explicationes In Acta Apostolorum: concise ac breviter ex Partibus collectæ, Græce nunc primum editæ ex Bibliotheca Clarissimi viri Ioannis Sambuci Pannonij Tirnauiensis...* Coloniae, 1568; сигн: BJ Cam. P. XI. 10), който е библиографска рядкост.

² Основният кодикологичен опис в: Naumow & Kaszlej (2005, с. 344–345 (№ 723)); Kaszlej (2011, с. 265).

кодиколожки описи, нито на по-задълбочени текстологично-археографски изследвания. Ръкописът обаче заслужава внимание, понеже представлява необикновен за времето на XVI в. състав от всичките четири евангелия с тълкуванията, поместени в един обемист кодекс от 508 листа. Днес той е частично повреден – в началото липсват няколко (вероятно 4–5) листа, а в края от кодекса липсват поне още три листа. В основното тяло на ръкописа също има спорадични липси, а няколко от свободните/откъснати листове не са на мястото си. В сегашния си вид този литературен паметник започва от последните изречения на Теофилактово предисловие към Евангелието от Матей. Смело може да се предположи, че той е копие на доста старинен, но също така частично повреден кодекс. Това личи не само от езиковите особености на превода, за които ще разкажа по-нататък, но и от празните места по страниците на Матеевото евангелие, допълнени по-късно от други преписвачи. Ръкописът е бил писан от няколко кописти.

Стандартното разпределение на евангелския текст и тълкуванията от главите (зачала) в случая представлява двойни означения на евангелските перикопи. Част от тях следват очевидно така наречените “Аманиеви глави” (вж. Дограмаджиева, 1993а, с. 3–21, 1993б, с. 173–178), другите отразяват стар византийски начин за означаване на евангелския текст, разпространен в ръкописната среда на славяните от появяването на превода на Тълковното евангелие. Заради това те са наричани „Теофилактови глави”³. Двойните означения на перикопите не са обаче характерни за преписите от XVI век, както и поместването на четири тълковни евангелия в един ръкопис. Това може да е признак, че в скриптория е бил използван стар кодекс (сборник). В ръкописа Евангелието от Матей се състои от 68 зачала; Евангелието от Марко – от 48; от Лука – от 83; от Йоан – от 19⁴. По-нататък, пред Мк, Лк и Йо са поместени и очакваните на това място списъци от кратки заглавия (*лемми*), обясняващи сбито съдържанието на поредната перикопа. В повредената част на ръкописа, пред Евангелието от Матей, очевидно е имало същият списък. Днес не може със сигурност да се установи дали ръкописът първоначално е започвал от посланието на Евсевий

³ Независимо от това, че понякога е налице и в по-стари евангелски паметници, напр. Мар. еванг. (Moszyński, 1990; Алексеев, 1999, с. 31).

⁴ Те почти идеално съвпадат с гръцките ръкописи: Мк 48 (вместо 49), Лк 83, Йо 19 (вместо 18).

Кесарийски (263–340) към Киприан с обяснението, че евангелският текст е разделен на глави (Мт – 355; Мк – 233; Лк – 342; Йо – 232) от Амоний Александрийски (175–242). Сравнителният материал от другите ръкописи от същата редакция подсказва, че има вероятност това да е така. Трябва да се отбележи обаче, че разпределението на “Амониеви глави” в случая не съответства на техния нормален брой (НБ 12431 III: Мт 116; Мк 70; Лк 114; Йо – 66 (краят на ръкописа липсва).

Независимо от горепосочените недостатъци, копие на НБ 12431 III представлява интересен археографски и езиковедски материал за проучванията върху ТЕ. Текстът на евангелията от Матей и Марко е сходен с ръкопис РГБ Тр. № 109 (XVI в.) от сбирката на Троице-Сергиевата лавра; текстът на Евангелието от Лука – с ръкопис РНБ Пог. № 175 (XIV–XV в.), а Евангелието от Йоан – с ръкопис РГБ Тр. № 110 (края на XIV – нач. XV в.), също от сбирката на Троице-Сергиевата лавра. Те ще ни послужат като сравнителен материал за характеристиката на преписа от Варшава.

Вече изказах предположение, че ръкописът най-вероятно е бил преписан от стар протограф. Това личи от редица текстологични и езикови особености. В тълкуването към евангелската перикопа Лк 9:28–36 (зач. 45 – Преображението на Таворската планина) отсъства например една добавка от тълкуването на Песен на Песните, която е отличителен белег за по-късните преписи (от края XV/нач. XVI и от XVII в.). На езиково ниво евангелският текст и тълкуванията също притежават чертите на старинен превод с употреба на преславски тип лексика и редакционни поправки, сходни с източниците от атонската редакция „В”⁵. В повечето случаи четенията на евангелския текст приличат и на изворовия материал от групата на Чудовския Нов завет (ЧНЗ) (Алексеев, 1999, с. 191–194; Пентковская, 2009; Федорова, 2011). Тук ще посоча няколко примера на характерни за този тип превод думи и изречения.

В тълковните пасажи, вместо южнославянската глаголна форма *рече* като лексема въвеждаща в библейския цитат, се появява аористна форма *въща* (напр. л. 470; Йо 15:1–3, тълк.; л. 403; Йо 7:40, тълк.). Този тип замяна и употреба в изречението според А. А. Алексеев и някои други изследователи може да е характерен за старите руски преводи на ТЕ и ТА (Алексеев, 1999, с. 178–179; Пентковская, 2009, с. 82–100). Също така в превода на

⁵ Класификация на библейските преводи и източници вж. *Евангелие от Иоанна* (1998, с. 39–40); *Евангелие от Матфея* (2005, с. 9–10).

гръцкото местоимение ἑτερος и местоименното прилагателно τίς евангелският текст и коментарите запазват архаичната лексема етеръ (напр.: етери же рѣша тако и зракъ его красенъ и бывше ѿ свѣта преображенїа (л. 129 об., Мк. 9:14–18 (тълк.); РГБ Тр. № 109, л. 268 об.); и етери ѿ тѣ стоащихъ глша има (л. 137 об., Мк 11:5; РГБ Тр. № 109, л. 285); и етери такоже разоумѣють (л. 163 об., Лк 1:12–14 (тълк.); също така в Зогр. еванг.) (срв. Пенев, 1989, с. 284–285). На друго място обаче (Лк 9:61) лексемата ἑτερος се превежда по друг начин, чрез използване, както и в ръкописите от атонската редакция, на местоимението инъ (напр.: рѣ же и инъ: възсѣдѣю ти ги, л. 211; ини же глхѣ сѣ есть хс. инии глхѣ еда ѿ галелина хс приидеть. не писание ли рече тако ѿ съмене дѣва и ѿ вифлеома града идеже бѣ дѣвѣ, л. 403, Йо 7:42).

От редица други думи, характерни за първоначалния (руски) превод, може да се посочи и употребата на: еврейскаа чєсть (л. 157, тълк.); аще не молитвою и постом (л. 130, Мк 9:29); полны соут хищенїа и неправды (л. 78; Мт 23:25); голоуби (л. 68 об., Мт 21:12; също и в тълкуванията: голоуби, гоулоуби!, голоубь)⁶; приними твою грамотѣ (л. 256 об, Лк 16:6; 16:7; същото и в Йо 1:18: но рабѣ сѣи послѣжитъ и токмо и к законѣ грамотѣ слоужьвою (л. 330 об., срв. Мт. 5:31 (тълк.) – грамотѣ ѿпѣстнѣ). Този тип превод обаче има и видимо влияние на лексика от преславски тип, като: виноградъ вм. лоза (характерна за ТЕ2); лоза по същия начин редовно изместваща старата дума розга (*Евангелие от Иоанна*, 1998, с. 70) (напр.: л. 469 об., Йо 15:1–2); оутѣшитєль вм. параклитъ (л. 474, Йо 15:26); жрѣвецъ вм. жрѣба (л. 137v–138, Мк 11:1–6 (еванг. и тълк.); на същото място необичайна употреба вслате) и др. Има обаче и следи от по-нови етапи в развоя на евангелския текст, които свидетелстват за наличието на четения от преславската лексикална норма и приближават текста от варшавският ръкопис към изворите от типа на ЧНЗ (напр.: юдѣомъ вм. жидомъ, л. 460 об.–461, Йо 13:33; взмѣтають вм. възлагаштъ (л. 470 об., Йо 15:6) (срв.: Христова, 1994, с. 64, 73, 10, 105; Славова, 1989, с. 59–62, 83–84; Пентковская, 2011, с. 387; Федорова, 2011, с. 31, 35; *Евангелие от Матфея*, 2005, с. 30. Вж. също: Йовчева & Тасева, 1994, 1995).

Друг пример за архаична лексика от Евангелието от Лука: за гръцкото сложно прилагателно име μονοϋενής в превода е употребена думата єдиночадьи (л. 203, Лк. 9:38). Същият вариант на превода се среща в два

⁶ Превод ТЕ2 използва думата голоубица, запазвайки граматичното сходство с гръцкото η περιστερά; вж. Пентковская (2011, с. 382); срв. Пентковская et al. (2011, с. 36–38).

стари ръкописа от XIV–XV в.: РНБ Пог. № 173 и РНБ Пог. № 175, а също така и в евангелските извори от групата на ЧНЗ. В по-късни преписи (от XVI–XVII в.) на това място срещаме лексемата *единородьныи*, характерна за атонските извори⁷.

Много показателен пример, свидетелстващ за текстологически стар превод на копието НБ 12431 III, е използването на съществително име *коуръ* вместо гръцката дума *алекторъ*, която е характерна за по-късни извори от атонската редакция (вж. Пентковская, 2011, с. 384). Лексемата *коуръ* е засвидетелствана, между другото, в Зографското евангелие и в ръкописните паметници от групата на ТЕ1 и ЧНЗ. В ръкописа НБ 12431 III тя е използвана в зачалата Мт 26:34 и Мт 26:74: *глю тебе, яко в сию ноць прѣ коуръ не възглатъ, триѣи ѿвершиса мене (л. 90 об.); и поманѡ петръ глы исвы рекша емѡ, яко преже кѡрѡ гласити триѣа ѿвержешисѡ мене (л. 93 об.);* появява се и в тълковния текст към перикопата: *яко в сию ноць, преже коурѡ възглашенїа,* и число *ѿверженїа, яко триѣи ѿвержетсѡ*. В превода на евангелския текст в изречението се избягва думата *даже*, което е типично за преписите ТЕ от XVI в. и ЧНЗ (*Евангелие от Матфея*, 2005, с. 144), а вместо *три кратъ/три кратъ* е употребена думата *триѣи*, което също е характерно за старите евангелски преводи от XII–XIV в. и ЧНЗ (пак там). Този тип превод е спазван и в Евангелието от Йоан (напр. Йо 13:38, л. 461 об.).

Има и други потвърждения за старинен превод на евангелския текст. Например Мт. 18:23: *сего рѡ оуподобисѡ црѣво нѣное црю иже хотѣи стазатисѡ о словеси съ рабѣи своими (л. 60)*. Изречението със замяна на глагола (*въсхотѣ*) е сходно с Мар. еванг., Арх. еванг. и Миросл. еванг. Този тип евангелски текст е основа на стария руски превод на ТЕ1. Глаголът *истазатисѡ* от следващото изречение Мт 18:24: *наученъ шѡ же сѡ емоу истазатисѡ (л. 93 об.)* е засвидетелстван например в руското четириевангелие РНБ F п.1.14 от XIV в. (*Евангелие от Матфея*, 2005, с. 99; срв. Пентковская, 2011, с. 385).

Вследствие на редакционните сверки още от домонголския период в текста на ТЕ1 се появяват двойни/дублирани семантично изрази от типа *магнитъ – матрица*. Татяна Пентковская изказва мнение, че в староруския първоначален превод е имало обяснителни глоси по полетата, които постепенно (вторично) влизат в главния текст. Именно в коментара към Йо 6:44 от ръкописа от Варшава такава глоса може да бъде открита

⁷ Например: РГБ Тр. – № 111, л. 89; № 112, л. 83об.; № 113, л. 85; срв. Пентковская, 2009, с. 67–69.

(л. 387), надписана (вероятно по-късно от друго лице) над думата **МАГНИТЪ**. Липсата на славянския синоним **МАТИЦА** в главния текст на тълкуването също така може да е и косвено доказателство на старинен протограф на кодекса НБ 12431 III, в който глосите са били още по полетата или все още ги е нямало. Корекциите във варшавския кодекс, които несъмнено са били направени въз основа на различни библейски ръкописи, се виждат и на друго място. В Евангелието от Йоан (Йо 16:11) са надписани две различни форми на глагола **сѣдѣти** – **ѡсѣдѣ же тако князь ѡсѣженъ/дѣса бѣдетъ**, т.е. над първоначално написаното „**женъ**“ в думата **ѡсѣженъ** е надписано (вероятно от същата ръка) „**дѣса**“ (л. 476). И двата прочита са характерни за преславския тип извори (**ѡсѣдѣса, ѡсѣженъ бѣдетъ**) (*Евангелие от Иоанна*, 1998, с. 74), затова едновременната им употреба свидетелства за колебанието на преписвача/коректора, кой от вариантите е правилен.

Както вече казахме, Тълковното евангелие от Матей и Марко в копието от НБ принципно е съответстващо на ръкописа РГБ Тр. № 109, който е характерен за старинния превод. Няма обаче пълно сходство между текстовете. Могат да бъдат посочени и примери за разночетения, а също така думи и фрази, вярно редактирани или пък изпуснати в копието РГБ Тр. № 109. Интересно е, че в случая има фрази, намиращи се във втория превод на Тълковното евангелие (ТЕ2), осъществен въз основа на ТЕ1 най-вероятно по времето на Второто българско царство. Има примери и за различия от лексикален, синтактичен и морфологичен тип. Ето един пример (Мт 9:9):

РГБ Тр. № 109 (=ТЕ1а)	НБ 12431 III	РГБ Тр. № 110 (=ТЕ2)
И прише ѡтоуду видѣвъ ѣлка на мытници именемь матфѣа. и гла емоу възсѣдоу ми. и възставъ по немь иде. то. Не с петромъ и иваномъ сего призва. но еѣа разоумѣвъ. дивѣ же са еѣалистоу. како хоулитъ свое житѣе. аще инѣи скръша левгемь нарекоша е словом же токмо бѣже дѣло превратити. (л. 56 об.)	И прише ісь ѡтоѣи види ѣлка сѣдаща на мытници матфѣи глѣмь. глѣ емоу послѣдѣи ми. и възставъ и иде по немь. то. Не сѣ петромъ ни ивѣамъ себе призва. но еѣа разоумѣ оувѣрена. тако бо и павла призва. егда время бѣ. дивѣ же са и еѣлистоу како хоулитъ свое житѣе. аще инѣи скръша лентѣемь нарекиши его. вѣже же дѣло словомъ токмо превратити. (л. 26 об.)	И мимоходе іс ѡ ѡноуду видѣ ѣлка сѣдаща на мытници матфѣа нарицаема. и гла емѣ послѣдоу ми. и възставъ иде по немъ. тѣ. Не позва сего коупно сѣ петромъ и иванномъ но еѣа видѣ его оувѣривша се. тако бо и павла напослѣдокъ позва. еѣа врѣме бѣше. тѣ же оудивѣса еѣалистоу семоу. како ѡбличаеть житѣе свое. еже друзѣи еѣалисти скръше име его левѣи нарекоша има его бѣже же дѣло е еже словомъ единѣмь ѡбратѣти его. (л. 65 об.)

Разночетенията са повече, например Мк 1:6 отстранява преславския предлог *дѣла*, отбелязан само веднъж в РГБ Тр. № 109 (л. 215), и въвежда, съгласно РГБ Тр. № 108, охридския еквивалент *ради* (тако и *паче* и *междъ* *Ѹбо* *ѿадаѸѸ* *лѿдѣ*. *ѿ* *бѹелъ* *дѣлаемѣ* и *прѣкъ* *не* *дѣлаюци* *имже* и *кротнымымъ* *добротѣ* *ради* *разоумѣти* и *исканїи* *постигати*, л. 104 об.); Мт 5:29–30 (л. 29) въвежда *изверзи* *вм.* и *врѣзи* (Мар. еванг.), *отъврѣзи* (Зогр. еванг.), *въврѣзи* (Вукан. еванг.), лексема, която не се отбелязва в сравнителния изворов материал (срв. *Евангелие от Матфея*, 2005, с. 34).

Представените тук бележки и предварителни изводи имат предимно информативен характер и не позволяват да се прецени цялостно какво е истинското значение на варшавския препис за изследванията върху ТЕ. За целта са необходими по-дълбоки проучвания върху ръкописа, особено по отношение на езика и на съответствието между превода и гръцките източници. Също така трябва да се направи много внимателен съпоставителен текстологичен анализ, позволяващ разкриването на всичките му особености.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексеев, А. А. (1999). *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Воскресенский, Г. А. (1879). *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до XV в.: Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV вв.* Москва: Университетская типография.
- Воскресенский, Г. А. (1892–1908). *Древнеславянский Апостол* (Vols. 1–5). Сергиев Посад: Издательство Свято-Троицкой Сергиевой Лавры.
- Воскресенский, Г. А. (1896). *Характеристические черты четырех редакций славянского перевода Евангелия от Марка по сто двенадцати рукописям Евангелия XI–XVI вв.* Москва: Университетская типография.
- Дограмаджиева, Е. (1993а). Състав на славянските ръкописни четвороевангелия. *Palaeobulgarica*, 17(2), 3–21.
- Дограмаджиева, Е. (1993б). Типове номерации в календара на средновековните славянски четвороевангелия. In *Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски* (pp. 173–178). София: Издателство на БАН.
- Евангелие от Иоанна в славянской традиции*. (1998). (А. А. Алексеев et al., Eds.). Санкт-Петербург: Российское Библейское общество.
- Евангелие от Матфея в славянской традиции*. (2005). (А. А. Алексеев et al., Eds.). Санкт-Петербург: Синодальная Библиотека Московского Патриархата.

- Йовчева, М., & Тасева, Л. (1994). Преславска лексика в превода на Псевдо-Методиевото Откровение. *Palaeobulgarica*, 18(3), 44–51.
- Йовчева, М., & Тасева, Л. (1995). Два старобългарски превода на Псевдо-Методиевото Откровение. In *Кирило-Методиевски студии* (Vol. 10, pp. 22–45). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”.
- Пенев, П. (1989). Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. In *Кирило-Методиевски студии* (Vol. 6, pp. 246–325). София: Издателство на БАН.
- Пентковская, Т. В. (2009). *К истории исправления богослужебных книг в Древней Руси в XIV веке: Чудовская редакция Нового Завета*. Москва: МАКС Пресс.
- Пентковская, Т. В. (2011). Тырновский перевод Толкового Евангелия Феофилакта Болгарского в русской традиции (на материале Евангелия от Матфея). In *Търновска книжовна школа* (Vol. 9, Търново и идеята за християнския универсализъм XII–XV век, pp. 381–397). Велико Търново: Университетско издателство „Св.св. Кирил и Методий”.
- Пентковская, Т. В. (2012). Несколько редких грецизмов в древнейшем переводе Толкового Евангелия Феофилакта Болгарского. In *Филология: вечная и молодая: Сборник статей к юбилею проф. М. Л. Ремневой* (pp. 106–107). Москва: Издательство МГУ.
- Пентковская, Т. В. (2013). Болгарский перевод Толкового Апостола как представитель новозаветных редакций XIV в. (к постановке проблемы). In *XV Международный съезд славистов. Минск, 20–27 августа 2013 г.: Доклады российской делегации. Письменность, литература, фольклор славянских народов. История славистики* (pp. 229–245). Москва: „Древлехранилище”.
- Пентковская, Т. В., Индыченко, А. А., & Федорова, Е. В. (2011). К изучению толковой традиции домонгольского периода: Апостол и Евангелие с толкованиями. In *Лингвистическое источниковедение и история русского языка <2010–2011>* (pp. 30–32). Москва: „Древлехранилище”.
- Пичхадзе, А. А. (2008). К группировке древнейших переводов с греческого, содержащих восточнославянские элементы в лексике. *Труды Отдела древнерусской литературы*, 59, 18–35.
- Славова, Т. (1989). Преславска редакция на кирило-методиевия старобългарски евангелски превод. In *Кирило-Методиевски студии* (Vol. 6, pp. 15–129). София: Издателство на БАН.
- Федорова, Е. В. (2011). *Толковое Евангелие от Марка Феофилакта Болгарского в русской традиции: Лингвотекстологический анализ* (Дипломна работа). Московски държавен университет „М. В. Ломоносов“, Москва.
- Христова, И. (1994). *Речник на словата на Климент Охридски*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”.
- Kaszlej, A. (Ed.). (2011). *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu*. Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Narodowej. (Inwentarze rękopisów Biblioteki Narodowej, 2)
- Moszyński, L. (1990). *Cerkiewnosłowiańskie tytuły ewangelijne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Naumow, A., & Kaszlej, A. (with Naumow, E., & Stradomski, J.). (Eds.). (2005). *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog* (2nd ed.). Kraków: Wydawnictwo „Scriptum”.

BIBLIOGRAPHY

(TRANSLITERATION)

- Alekseev, A. A. (1999). *Tekstologiiia slavianskoï Biblii*. Sankt-Peterburg: Dmitriï Bulanin.
- Dogramadzhieva, E. (1993a). Sŭstav na slavianskite rŭkopisni chetveroevangeliia. *Palaeobulgarica*, 17(2), 3–21.
- Dogramadzhieva, E. (1993b). Tipove nomeratsii v kalendara na srednovekovnite slavianski chetveroevangeliia. In *Khiliada i osemdeset godini ot smŭrtta na sv. Naum Okhridski* (pp. 173–178). Sofiia: Izdatelstvo na BAN.
- Evangelie ot Ioanna v slavianskoï traditsii*. (1998). (A. A. Alekseev et al., Eds.). Sankt-Peterburg: Rossiiskoe Bibleiskoe obshchestvo.
- Evangelie ot Matfeia v slavianskoï traditsii*. (2005). (A. A. Alekseev et al., Eds.). Sankt-Peterburg: Sinodal'naia Biblioteka Moskovskogo Patriarkhata.
- Fedorova, E. V. (2011). *Tolkovoe Evangelie ot Marka Feofilakta Bolgarskogo v ruskoï traditsii: Lingvotekstologicheskii analiz* (Diplomna rabota). Moskovski dŭrzhaven universitet "M. V. Lomonosov", Moskva.
- Ĭovcheva, M., & Taseva, L. (1994). Preslavska leksika v prevoda na Psevdo-Methodievoto Otkrovenie. *Palaeobulgarica*, 18(3), 44–51.
- Ĭovcheva, M., & Taseva, L. (1995). Dvata starobŭlgarski prevoda na Psevdo-Methodievoto Otkrovenie. In *Kirilo-Methodievski studii* (Vol. 10, pp. 22–45). Sofiia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Kaszlej, A. (Ed.). (2011). *Inwentarz rŭkopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu*. Warszawa: Wydawnictwo Biblioteki Narodowej. (Inwentarze rŭkopisów Biblioteki Narodowej, 2)
- Khristova, I. (1994). *Rechnik na slovata na Kliment Okhridski*. Sofiia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Moszyński, L. (1990). *Cerkiewnosłowiańskie tytuły ewangelijne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Naumow, A., & Kaszlej, A. (with Naumow, E., & Stradomski, J.). (Eds.). (2005). *Rŭkopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce: Katalog* (2nd ed.). Kraków: Wydawnictwo "Scriptum".
- Penev, P. (1989). Kŭm istoriia na Kirilo-Methodievia starobŭlgarski prevod na Apostola. In *Kirilo-Methodievski studii* (Vol. 6, pp. 246–325). Sofiia: Izdatelstvo na BAN.
- Pentkovskaia, T. V (2011). Tyrnovskii perevod Tolkovogo Evangeliia Feofilakta Bolgarskogo v ruskoï traditsii (na materiale Evangeliia ot Matfeia). In *Tŭrnovska knizhovna shkola* (Vol. 9, *Tŭrnovo i ideia ta za khristianskiiia univesalizŭm XII–XV vek*, pp. 381–397). Veliko Tŭrnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiĭ".
- Pentkovskaia, T. V (2013). Bolgarskii perevod Tolkovogo Apostola kak predstavitel' novozavetnykh redaktsii XIV v. (k postanovke problemy). In *XV Mezhdunarodnyi s'ezd slavistov. Minsk, 20–27 avgusta 2013 g.: Doklady rossiiskoi delegatsii. Pis'mennost', literatura, fol'klor slavianskikh narodov. Istoriiia slavistiki* (pp. 229–245). Moskva: "Drevlekhranilishche".

- Pentkovskaia, T. V. (2009). *K istorii ispravleniia bogoslužebnykh knig v Drevnej Rusi v XIV veke: Chudovskaia redaktsiia Novogo Zaveta*. Moskva: MAKSS Press.
- Pentkovskaia, T. V. (2012). Neskol'ko redkikh gretsizmov v drevneisšem perevode Tolkovogo Evangeliiia Feofilakta Bolgarskogo. In *Filologiiia: vechnaia i molodaia: Sbornik statei k iubileiu prof. M. L. Remnevoi* (pp. 106–107). Moskva: Izdatel'stvo MGU.
- Pentkovskaia, T. V., Indychenko, A. A., & Fedorova, E. V. (2011). K izucheniiu tolkovoii traditsii domongol'skogo perioda: Apostol i Evangelie s tolkovaniiami. In *Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka <2010–2011>* (pp. 30–32). Moskva: "Drevlekhranilishche".
- Pichkhadze, A. A. (2008). K grupirovke drevneishikh perevodov s grecheskogo, sodержashchikh vostochnoslavianskie élementy v leksike. *Trudy Otdela drevnerusskoii literatury*, 59, 18–35.
- Slavova, T. (1989). Preslavska redaktsiia na kirilo-metodieviia starobúlgarski evangelski prevod. In *Kirilo-Metodievski studii* (Vol. 6, pp. 15–129). Sofiia: Izdatelstvo na BAN.
- Voskresenskiï, G. A. (1879). *Drevniï slavianskiï perevod Apostola i ego sud'by do XV v.: Opyt issledovaniia iazyka i teksta slavianskogo perevoda Apostola po rukopisiam XII–XV vv.* Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Voskresenskiï, G. A. (1892–1908). *Drevneslavianskiï Apostol* (Vols. 1–5). Sergiev Posad: Izdatel'stvo Sviato-Troitskoï Sergievoi Lavry.
- Voskresenskiï, G. A. (1896). *Kharakteristicheskie cherty chetyrekh redaktsii slavianskogo perevoda Evangeliiia ot Marka po sto dvenadtsati rukopisiam Evangeliiia XI–XVI vv.* Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Komentarze do *Ewangelii* Teofilakta Ochrydzkiego w zbiorach rękopisów w Polsce

W cerkiewnosłowiańskiej tradycji piśmienniczej postać Teofilakta Ochrydzkiego najczęściej kojarzona jest z jego egzegezami do ksiąg biblijnych. W zbiorach rękopisów cyrylickich w Polsce znajduje się tylko jeden egzemplarz *Ewangeliarza komentowanego* (BN 12431 III, początek XVI wieku), który dotychczas nie był przedmiotem osobnych badań. Kodeks należy do szczególnie ciekawych i cennych, bowiem zawiera archaiczne cechy językowe, świadczące o tym, że jest kopią bardzo starego tekstu pierwszego słowiańskiego przekładu dzieła. Jest to ważny przykład obecności na terenach dawnego państwa polsko-litewskiego rękopisów związanych ze staroruską, a pośrednio również starobułgarską tradycją piśmienniczą. Artykuł jest kodykologiczną i językową charakterystyką tego rękopisu i ma na celu zwrócenie na niego uwagi badaczy zajmujących się twórczością Teofilakta Ochrydzkiego oraz cerkiewnosłowiańską literaturą biblijną.

Słowa kluczowe: egzegeza biblijna, literatura cerkiewnosłowiańska, rękopisy cyrylickie, prawosławie, literatura starobułgarska, literatura staroruska

Bible Commentaries by Theophylact of Ohrid in the Collection of Manuscripts in Poland

In the Church Slavonic literary tradition, Theophylact of Ohrid is mostly associated with his exegeses to the Bible. The collections of Cyrillic manuscripts in Poland include only a single copy of his annotated Book of Gospels (BN 12431 III, beginning of the sixteenth century), which has not yet been the subject of a separate study. The book is particularly interesting and valuable, as it contains archaic linguistic features, proving that it is an extremely old copy of the first Slavonic translation of the work. This is an important example of the presence of manuscripts related to Old East Slavonic, and also indirectly – Old Church Slavonic literary tradition in the former Polish-Lithuanian state. The article gives a codicological and linguistic characteristic of this manuscript, and its primary aim is to draw attention to the manuscript from researchers of the works of Theophylact of Ohrid, the Church Slavonic literature, and the Bible.

Keywords: biblical exegesis, Church Slavonic literature, Cyrillic manuscripts, Eastern Orthodox Church, Old Bulgarian literature, Old East Slavonic literature

Notka o autorze

Jan Stradomski (jan.stradomski@uj.edu.pl) – literaturoznawca, bułgarysta, doktor habilitowany, adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Zainteresowania naukowe: mediewistyka, rękopisy cerkiewnosłowiańskie – paleografia, literatura cerkiewnosłowiańska, tekstologia.

Jan Stradomski, PhD (jan.stradomski@uj.edu.pl) – literary scholar, Bulgarian studies scholar; Associate Professor at the Institute of Slavonic Studies, Jagiellonian University in Kraków. Research interests: medieval studies; Church Slavonic manuscripts – palaeography; Church Slavonic literature; textology.